

BÁNLAKY PÁL:

KISVÁROSAINK – A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT KÖZTES HELYZETÉBEN (Előtanulmány és hipotézis)

Az alábbi gondolatmenet kísérlet. Kísérlet arra, hogy mások és magam más célból született, sokféle különböző nézőpontú elemzéseinek valaminő egybenezésével, újragondolásával, egymásra vetítésével és esetenként kiegészítésével próbáljam meghatározni a magyar kisvárost, mint sajátos települési-társadalmi minőséget.

BEVEZETÉS

A várost keresem, ezen belül a kisvárost. Az alapkérdés tehát az, hogy mi tesz egy települést – nagyságától viszonylag függetlenül – várossá, és ezen belül mi a kisvárosnak – azon kívül, hogy „kicsi” – a sajátossága, sajátlagos minősége.

A város azonban a települések rendjének a része. Nem lehet önmagában meghatározni, csak a településhálózat egészében szemlélve, a más településtípusokkal (faluvall, közép- és nagyvárossal) történő összevetésben, az azoktól való különbözőségek és velük való hasonlóságok számbavételével.

A társadalom tagolódási formáinak egyike a *térbeni tagolódás*; a társadalom térben elkülönült csoportok – a települések – együtteseként (is) létezik. A településrendszert természetesen lehet földrajzi, építészeti, gazdaságföldrajzi stb. szempontokból is tárgyalni; bennünket itt a társadalmi mozzanatok fognak érdekelni.

Minthogy a települések egy struktúrának (a társadalom térbeli tagolódásának) az elemei, ezt a struktúrát természetesen mozgásban, működésben, *funkcionálásban* kell vizsgálni.

Az általam szándékolt társadalom-központú elemzés szempontjából a település-funkciók 4 típusba sorolhatók:

- A társadalmi összműködés érdekében ellátott funkciók;
- A szűkebb-tágabb térbeni környezet („vidék” illetve közelebbi-távolabbi szomszéd települések) szükségleteire felelő funkciók;
- A település, mint önálló entitás, önmaga számára betöltött funkciói;
- Az egyének társadalmi szükségleteire felelő funkciók.

Részben ezekből, részben – itt nem részletezett – egyéb tényezőkből bontható ki (konstruálható meg) az a *dimenzió-rendszer*, amelyben, feltételezésem szerint, a kisvá-

ros sajátyszerűsége megragadható. A dimenziórendszer a következő:

- I. Társadalmi — makrostrukturális jellegű — dimenziók:
 1. A települési hierarchiában elfoglalt hely.
 2. A történeti útnak — a település saját történetének — a jelenre való hatása; a történet jelenbe való beépülésének a módja.
- II. A gazdasági és társadalmi munkamegosztás jellegű dimenziók:
 1. A település gazdaság szerkezetének a differenciáltsága.
 2. A munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek szerkezete: egyneműség vagy differenciáltság, egymásmellettiesség vagy egymásra vonatkoztatottság.
- III. Szerkezeti jellegű dimenziók:
 1. A települések belső társadalomszerkezete.
 2. A települések helyi társadalmának a politikai szerkezete.
 3. A településen az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér; a „tágasság—szűkösség” és a „megfelelés—meg-nem-felelés” skáláin elhelyezve.

Megjegyzem még, hogy ami itt következik: az a dimenziók mentén történő *hipotétikus-elméleti* kifejtés. Az empirikus szociológiai vizsgálat számára ezt követően kell megkeresni az indikátorokat.

I. A TÁRSADALMI — MAKROSTRUKTURÁLIS JELLEGŰ — DIMENZIÓK

1. A települések hierarchikus rendjében elfoglalt hely

A településhálózatban az egyes települések hierarchikus rendbe szerveződése természetesen alá-fölérendeltségi viszonyokat jelent. A települések esetében ez a legutóbbi időkig a településfejlesztési koncepcióban meghatározott *központi szerepkör* — fő vonalaiban jogilag is rögzített, bár azzal végsőleg mégsem azonosítható — különböző fokozataival írható le.

A települések nagy többségének semmilyen központi szerepköre nincsen. Ezek a legtöbb lényeges kérdésben (államigazgatás-politika, infrastruktúra fejlesztés, szellemi szféra) *alávetett* helyzetben vannak, esetleg egy-egy részterületen van önállóságuk. (gazdaság: erős tsz v. Ág.) De — és ez a lényeg — általában és tipikusan másokra — más településekre — kiterjedő központi szerepük, tehát azokkal szembeni fölérendeltségük nincsen. Ezek a települések a *falvak*.

Ezek szerint — első, durva közelítésben — azokat a településeket, amelyeknek valamilyen és valamekkora körzetre (más településekre) érvényes szerepköre van, *városoknak* fogjuk nevezni. És éppen e központi szerepkör milyensége és mekkorasága szerint lehet a város különböző típusai között a különbséget megtenni.

Alapszinten a város központi szerepe egy viszonylag kis körzetre — legfeljebb néhány tíz falura — vonatkozik. Az igazgatási szférában ez a *körzetközpont* szintje, de éppúgy lényeges, hogy a közlekedés, a kereskedelem, az egészségügy, az oktatás, a kul-

túra szférájában is megvan (vagy meg kellene, hogy legyen) e településeknek a körzetük — vidékük — szükségleteit kielégítő szerepe.

Ennyiben *főlérendelt* funkciójúak. Ugyanakkor *alárendeltek* is; igazgatási—politikai szempontból is, és hogy a legfontosabbat említsem, gazdasági szempontból szinte teljesérvényűen. (A részletezés itt felesleges; a kérdésnek bőséges — és ismert — a szakirodalma.) Az ilyen szerepű település a kisváros.

Felette találhatók a *középvárosok* (megyeszékhelyek), és — a Magyarországon valójában egyetlen — *nagyváros*.

Vagyis a települési szerkezetben elfoglalt hely dimenziója mentén egyértelmű és határozott a különbség a településtípusok között. Ez azonban még csak nagyon külsődleges-formális különbség; noha kétségtelenül fontos mozzanata a fentebb elsőként említett funkcióknak (a társadalmi összműködésben játszott szerep).

2. A történeti út, mint a jelen meghatározója

Nem vizsgálom itt az egyes települések — településtípusok — tényleges történetének állomásait. Egyetlen tipikus mozzanatot tartok szükségesnek kiemelni.

A korai — feudalizmus-kori — alakulásban a településeknek alapvetően durván két típusa formálódott ki. Az egyik a feudális hierarchiába közvetlenül betagolt, tehát lényegileg — a földbirtoklást tekintve — a földbirtokos tulajdonában levő, a földbirtokosoknak alávetett (jobbágy) település. A másik a földbirtokos közvetlen uralma alól — királyi szabadalmas levelekkel — kivett, viszonylag belső autonómiával rendelkező, csaknem kivétel nélkül az ipar-kereskedelem köré szerveződő település. Az előbbiek a falvak, az utóbbiak a városok. (Átmeneti helyzet: a mezőváros. Ez azonban e szempontból nem külön típus, mert a későbbi — XIX–XX. századi — fejlődésben vagy teljesérvényűen várossá emelkedtek, vagy faluvá degradálódtak.)

A *falvak* — eredetileg — egyértelműen a mezőgazdasági termelés telephelyei, magától értetődően jobbágy-állású *paraszti népességgel*. A fokozatosan önálló sodó ipar és kereskedelem, a maga *polgári népességével* alkotja a *városokat*. Ez a történeti különbözőség okoz lényeges különbséget falu és város között a *történet és a mindenkori jelen egymásbajátszása módjának* tekintetében is.

Az *időérzékelés* — néprajzi-kultúrantropológiai szakirodalomban bőven tárgyalta — különbözőségének sajátos leképeződéséről van szó. A *paraszti* időérzékelés jellegzetesen *cirkuláris* típusú, minden, ami régebben volt, egy *tagolatlan múlt*-ba olvad össze. Ez a *tagolatlan múlt* épül be a jelenbe; szükségképpen mint *mitikus*, nem-valóságos múlt. A (városlakó) polgárságban kialakul a *lineáris időérzékelés*, amelyben a múlt — éppen a város-lét kezdetével és eseményeivel — *határozottan tagolt*, s ennek alapján múltja mint valóságos múlt, mint *történet* épül be a jelenbe.

A városnak ugyanis létezésének minden pillanatában fontos, esetenként *létkérdés* saját történetének jelenléte, folytonos-megújuló objektivitása.

A mindenkori jelenben a kiváltságos helyzet megőrzésének-megerősítésének legfőbb és legerősebb érve a városok kezében a történet, a múlt: az akár több évszázaddal azelőtt keletkezett királyi kiváltságslévlével. Ez a történetiség egyébként a *város-identitás* legfőbb objektív alapja is.

Amiről itt szó van, az a település-egész, mint *társadalmi* entitás, és ennek az entitásnak a *kollektív tudatban és az objektivációkban megnyilvánuló történetisége*. Ez az, ami valóságos múltként van meg a városban, és nem-valóságos, mitikus múltként van meg a faluban, mert az előbbiben így van *funkciója*, így van szükség rá, az utóbbiban pedig a relatív identitás éppen a tagolatlan-mitikus múltra épülhet rá. E dimenzió mentén tehát határozott különbséget csupán a falu és a város között tudunk tenni, a kisváros ebből a szempontból nem különbözik a nála nagyobbaktól.

II. A GAZDASÁGI ÉS MUNKAMEGOSZTÁS JELLEGŰ DIMENZIÓK

1. A település gazdaságszerkezetének a differenciáltsága

A települések gazdaságszerkezetének szempontunk szerinti elemzése — amelyben a településtípusok sajátosságainak megragadására teszünk kísérletet — mindössze annyit jelent, hogy megnézzük, milyen jellegű termelőegységek találhatók bennük. Eszerint a következő típusok vázolhatók fel:

— Vannak olyan települések, amelyek gazdaságára eredetileg az egyféle, a *mezőgazdasági* termelés volt a jellemző, ezek tipikusan a *falvak*. Noha a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a mezőgazdasági nagyüzemek (termelőszövetkezetek) kialakulása a falvak új típusú gazdaságszerkezetét alakította ki, mégis ma még — egyrészt a mezőgazdasági termelés technikai sajátosságai miatt, másrészt a még erősen élő hagyományok következtében — a falut gazdaságszerkezeti szempontból is külön településtípusnak kell tekinteni.

— A települések egy másik típusában több és több fajta termelőtevékenységet találunk, többé-kevésbé differenciált szerkezetben. Az ebben az értelemben differenciált gazdaságú települések a *városok*, amelyek között a különbséget a *differenciáltság foka* (a termelőtevékenységek sokfélesége) valamint a gazdasági egységek relatív önállósága, illetve egymásrautaltsága-együttműködése szerint tehetünk. A lényegi különbség ott van, hogy a mai magyar *kisvárosok* gazdasága, a legfontosabb meghatározó nagyságrendű termelőegységeket tekintve, *szervezettelen és önállótlan* gazdaság. Ezek a város életében domináns termelőegységek csaknem kivétel nélkül nem helyi irányításúak, ettől szervezettelen is ez a gazdaság, hiszen a különböző központok a telepítéseket és fejlesztéseket saját szakmai-vállalati érdekeik szerint végzik, függetlenül a más vállalat ugyanazon településen végzett hasonló tevékenységétől. Az egymástól függetlenül végzett telepítések-fejlesztések természetesen nem alakítanak ki egy, a különböző termelőegységek tevékenységeinek egymásvonatkoztatását, egymásra épülését tartalmazó szerkezetet. (E kérdésekről részletesebben ld. „Gazdaság és politika kisvárosokban”; Forrás. 1980/8. sz.)

A gazdaságszerkezet dimenziója tehát önmagában nem különíti el nagyon határozottan a településtípusokat; legalábbis könnyen megragadható *formális* kritériumok szerint nem. De úgy látom, elég megbízható fogódzót ad ahhoz, hogy egy-egy település *konkrét, kvalitatív* jellegű vizsgálata során eldönthessük, hogy funkcionálisan

melyik településtípusba tartozik. Ezen túlmenő jelentősége azonban az, hogy egyrészt a települések *belső szerkezetének* megértéséhez ad kiindulási pontot, másrészt alapját képezi a *tevékenységszerkezetnek*.

2. A társadalmi tevékenységek (munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek) szerkezete a településeken

Világos, hogy a gazdasági szerkezet tagoltsága — tagolatlansága — alapvetően meghatározza a tevékenységek szerkezetét is. Azokon a településeken, amelyek gazdaságának meghatározó (jellegadó) hányadát egyféle termelés adja, magától értetődően az ehhez szükséges egy vagy néhány munkafajta lesz a domináns. A gazdaságszerkezet — amelyen eddig alapvetően az anyagi javakat előállító gazdaság szerkezetét értettem — differenciáltsága (differenciálatlansága) tehát eleve magával hozza a tevékenységszerkezet differenciáltságát (differenciálatlanságát) is, és így — az előző pontban elmondottakat újra áttekintve — önmagában jelenti a településtípusok e szempontból való különbözőségeit is.

Csakhogynem egy település teljes tevékenységszerkezete korántsem csak a közvetlen anyagi termelés munkafajtaikat tartalmazza. Ezek mellett sok más tevékenység-típussal is találkozunk, csak a legfontosabbakat említve: a megtermelt javak cseréjét és elosztását közvetítő *kereskedelem és szállítás*, a különböző *javító-szolgáltatások*, az *oktatás* és egyéb *kultúra-közvetítés*, az *egészségügyi ellátás*, és nem utolsósorban a társadalom irányításával összefüggő *államigazgatási-politikai* munkák. Nos, az egyes településtípusok jellegzetesen különböznek abban is, hogy ezek a tevékenységek milyen sokféleségben és milyen konkrét minőségben találhatók meg bennük.

A *falvakban* legtöbbjük csak *alapszinten*, a mindennapi élet leggyakoribb szükségleteit kielégítő fokon van meg. A differenciáltabb igények kielégítése általában helyben már nem oldható meg. Éles, és nemcsak *fokozati* különbség az államigazgatás-politika terén: a falvakban az ilyen tevékenységekből csak a *saját településre* kiterjedő hatókörű, míg a városokban, központi szerepkörükből adódóan, jelen vannak a más települések — a körzetükbe tartozó falvak — irányításának egyes elemei is. A falvakban a különböző tevékenységfajták többnyire csak *specializálatlan általánosságban* vannak meg: vegyesbolt, körzeti (általános) orvos, az *általános iskola* stb.

A *városokra* éppen a munkatípusok *differenciáltabb sokfélesége*, és egyben és ennek következtében — részleges vagy teljes — *specializáltsága* a jellemző. És e két szempont — a sokféleség foka és a specializáltság milyensége — alapján lehet különbséget tenni a városok között is: a kisvárosokban a *sokféleség* még inkább csak *többféleség*, a specializáltság pedig többnyire részleges. A valódi sokféleséggel és teljes specializáltsággal a közép- (megyeszékhelyek) és nagyvárosokban lehet találkozni.

Nyilvánvaló, hogy bennünket ezúttal elsősorban a tevékenység-szerkezet differenciáltságának a *társadalmi kihatásai* fognak érdekelni. E hatásokkal a következő pontokban fogunk foglalkozni.

Utalni érdemes még egy, a „városias” illetve „falusias” életmódot tipikusan jelző (meghatározó), az egyének *hivatalos munkán kívüli* tevékenységeinek jellegében

rejlő tényezőre. Arra nevezetesen, hogy a falvakban — részben a mezőgazdaság sajátosságaiából, részben az életformák hagyományozódásából következően — még napjainkban is fennáll a *lakóhely (részleges) termelőhely funkciója*. (A házkörüli állattartásban, veteményeskertben.) Ezzel szemben a „városias” életforma (egyik) jellegzetessége a lakóhely—munkahely teljes elválása.

A társadalmi tevékenységek szerkezete tehát, bár jelentősége vitathatatlan alapvetően mégsem *önálló* dimenzió abban az értelemben, hogy maga határozná meg markáns különbségeket. Egyik oldalról konkretizálja — megjeleníti a gazdaságszerkezetet, másik oldalról — közvetítve ezzel a gazdaságszerkezet hatását — alapját képezi a következőkben tárgyalandó szerkezeti dimenzióknak.

III. SZERKEZETI JELLEGŰ DIMENZIÓK

1. A település (belső) társadalomszerkezete: a „helyi társadalom”¹

Az egyes települések (településtípusok) társadalomszerkezetét két úton közelíthetjük meg: egyrészt mérhetjük azt, hogy az össztársadalmi makrostruktúra egységei — osztályok, rétegek, munkajelleg csoportok — miként találhatók meg bennük, másrészt a saját belső szerkezetet, a „helyi társadalom” saját (saját-elvű) szerkezetét kereshetjük.

Az első típusú elemzésre meglehetősen számban találunk példákat a településtudományi, településszociológiai irodalomban. (Újabban többek között Hegedüs, Konrád-Szelényi, Enyedi, Beluszky, Kovács-Francia) ezzel tehát itt nem foglalkozom.

A második típusú elemzésre viszont kevés konkrét anyagunk van. A „helyi társadalom” kutatása, az e szempont szerint való gondolkodás csak az utóbbi években kezd nekilendülni.

Mi tehát a „helyi társadalom”, mit nevezhetünk helyi társadalomnak? Hol, milyen településben (település-típusban) alakul (alakulhat) ki helyi társadalom?

Úgy gondolom, legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy helyi társadalom akkor és ott alakulhat ki, ahol és amikor a településnek még megvan a *viszonylagos társadalmi egysége*. Ami közelebbről azt jelenti, hogy a *lokalitás* — a térben körülhatárolható társadalmi egység — *a benne élők számára közvetlen vonatkoztatási keretet jelent*. Ez megnyilvánul a cselekvésekben (az egyén cselekvésrendjének néhány lényeges mozzanatával *közvetlenül* a lokalitáshoz — városához, falujához — kötődik, illetve a cselekvés *közvetlenül* a lokalitás-egészre irányul), és megnyilvánul a tudatban, egy sajátos lokalitás-identitásban. Ez a fajta viszonylagos társadalmi egység csak a falvakban és a kisvárosokban lehetséges. A közép- és nagyváros mint *egy* társadalmi egység nem definiálható, ezekben az egész város *egy* helyi társadalomként már nem létezhet.

¹ A III.1. és III.2. pontok részletes kifejtését ld.: „Helyi társadalom—lokális közösségek” c. tanulmányomban; in: Helyi társadalom II., Régiók, kistájak, MSZMP KB TTI kiadása, 1984.

Helyi társadalom — és így: sajátos belső helyi társadalomszerkezet — e szerint tehát tipikusan a falvakban és a kisvárosokban alakulhat ki.

Alapkérdésünk, hogy milyen *elvek mentén* szerveződik meg a „helyi társadalom” szerkezete?

Pillanatnyilag úgy látom, hogy a helyi társadalomnak a szerkezete két meghatározó tényező hatásainak mintegy a „metszéspontjaiban” alakul ki. Az egyik meghatározó maga a makrostruktúra, közelebbről az a tény, hogy a helyi társadalom tagjai szükségképpen nagycsoportokhoz tartoznak (ipari munkások, tsz-tagok, szellemi foglalkozásúak stb.). Ilyenként magától értetődően hordozzák és megjelenítik az adott csoportra általában érvényes jellemzőket; természetesen — és ez igen fontos — a *helyi társadalom sajátos „fénytörő közegén” átszűrve*.

A helyi társadalom szerkezetének másik meghatározója a *helyi érdekek* együttese. Amelyek persze sokfélék; a konkrét tartalomtól függetlenül azonban a legkülönbözőbb érdekeknek közös jellemzője, következménye, hogy *megkívánják-megteremtik*, mintegy előhívják a *sajátos érdekkifejező-érdekérvényesítő mechanizmusokat*. A mai magyar társadalomban ezek a mechanizmusok csaknem kivétel nélkül *informális jellegűek*. A formális — legalizált, megszervezett — csatornák ugyanis igen csekély mértékben alkalmasak a helyi érdek kifejezésére és érvényesítésére: *szerkezetük* folytán elsősorban a központi döntések közvetítői, érvényesítői. Mármost nyilvánvaló továbbá az is, hogy ezek az érdekkifejező-érdekérvényesítő mechanizmusok, bármennyire informális jellegűek is, szükségképpen csakis meghatározott *csoportok* tevékenységeiben konkretizálódhatnak. Vagyis éppen a helyi érdekek alakítanak ki, hoznak létre az érvényesítésükre „szerveződő” csoportokat, (helyi) társadalomszerkezeti egységeket. És azt, hogy „szerveződő”, nem véletlenül tettem idézőjelbe. Mert ha az érdekkifejezés-érdekérvényesítés nagyrészt informális mechanizmusok közvetítésével történik, akkor ez a csoportokra nézve éppen azt fogja jelenteni, hogy *maguk a csoportok is informálisak lesznek*. Mégis, az adott helyi társadalom szerkezetét alapvetően meghatározó képmény szerkezetiségként vannak (iehetnek) jelen.

További kérdés, hogy van-e a helyi társadalomszerkezet itt leírt elvi sémájában olyan mozzanat, ami különbséget tesz a falu és a város között?

Én úgy látom, hogy van. Mégpedig a szerkezet differenciáltságának, tagoltságának a mértékében és jellegében.

A helyi társadalomszerkezet tagolódásának két meghatározó tényezőjéről beszéltem, a makrostruktúráról és a helyi érdek mentén kialakuló csoportszerkezetről. Nos, a falu és a kisváros szerkezet-különbségét elsősorban az első meghatározó segítségével lehet megmutatni. A falu társadalomszerkezet, gazdaságszerkezetének differenciálatlansága folytán — makrostrukturális értelemben — nyilván kevésbé differenciált. Az ugrópont — ami a kisvárost már azzá teszi — ott van, ahol az egyes makrostrukturális egységek (pl. egyes foglalkozási csoportok) a helyi társadalomban is mint elkülönült *társadalom-szerkezeti egységek* jelennek meg. A falvakban ezzel szemben az érdekcsoportok *átmetszik* a makrostrukturális csoportok határait, itt tehát egy dif-fúzóbb, de mivel az informális viszonyok határozottan *fontosabbak*, önmagában egységesebb szerkezet jön létre.

Végül is, a dimenzió mentén az első lépésben, abban, hogy egyáltalában kialakulhat-e „helyi társadalom”, határozott különbséget tudunk tenni egyik oldalon a falu

és kisváros, másik oldalon a közép- és nagyváros között, a második lépésben, a helyi társadalom szerkezetének jellegzetességei mentén pedig jól megkülönböztethetőnek látszik egymástól a falu és a kisváros is.

2. A helyi társadalom közéleti-politikai szerkezete

Itt csak azokkal a közéleti-politikai szerkezetiségekkel foglalkozom, amelyek az előbb meghatározott *helyi társadalomban* egyáltalán kialakulnak (kialakulhatnak), és amelyek sajátosan jellemzőek arra. A makroszintű (országos) politikai szerkezetet, és ennek helyi megjelenési formáit csak annyiban érintem, amennyiben a helyi társadalom belső közéleti-politikai mozgásait meghatározza. És természetesen a fentiek értelmében csak a faluról és a kisvárosról gondoskodom (mivel „helyi társadalom” tipikusan csak e településtípusokban alakul ki).

A politika, a politikum középponti kategóriái az *érdek* és az érdek-érvényesítés képességét jelentő hatalom. Tudjuk, hogy léteznek a helyi érdekek, a kérdés most az, hogy szerveződik-e, s ha igen, miként, ezek köré *helyi hatalmi struktúra*?

Először is, bár tudjuk, hogy a hivatalos-formális szerkezetben az egyértelműen helyben hozott döntések száma csekély, de a végrehajtásra orientált tevékenység-szerkezet egyidejűleg azt is jelenti, hogy helyben születnek meg a döntések a felsőbb döntés végrehajtásának *hogyanjára* vonatkozóan.

Ez a *döntési-cselekvési* mozgástér tehát az egyik forrása a helyi hatalomnak.

A másik természetesen maga a *helyi érdek*, amelynek képviselőit érvényesítésére a megfelelő érdekérvényesítő csoportok „rászerveződnek”.

Levezethető azonban, hogy ez a szerkezet *szükségszerűen informális*: a formális államigazgatási-politikai struktúra elemei lényegileg a felső szintek alapvetően végrehajtó jellegű „alkatrészei”, tehát lényegükénél fogva nem alkalmasak az eltérő helyi érdekek felszínre hozására és ütköztetésére. A formális szerkezetek ugyanis mindig — elvileg rögzítetten is — a település-egészt képviselik, és nincsenek szervezeti formáik a helyi társadalom különböző csoportjainak a politikai-közéleti jellegű megszervezésére. A helyi (belső) hatalmi struktúra rendező saját-elve tehát a *befolyással rendelkezés az informális mezőben*.

3. Az egyén számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér*

Először is pontosabban rögzíteni kell, hogy mit értek a „társadalmi mozgástér” kifejezésen?

Az egyén cselekvő vagy szenvedő résztvevője különböző típusú társadalmi történéseknek. Ezek mindegyike meghatározott *társadalmi mezőben* valósul meg: tulajdonképpen a társadalmi létnek a különböző szféráiról van szó, amelyek mindegyike emberi-társadalmi (egyéni és csoport) viszonyok hálózatát is kialakítja. Az egyén, egyes

*Részletes kifejtését ld.: „Társadalmi mozgásterek” c. tanulmányomban; in: Helyi társadalom III., Strukturális viszonyok a helyi társadalomban, MSZMP KB TTI kiadása, Bp., 1985.

tevékenységeiben, az adott szférában számára éppen adott viszonyrendben és szituációban helyezheti el önmagát, tervezheti meg és hajthatja végre cselekvéseit. Az emberi-társadalmi viszonyoknak azt a mezőjét, amelyben az egyén önmaga cselekvéseit megvalósíthatja, nevezem én társadalmi mozgástérnek. Ami tehát így első közelítésben: az *egyén számára adott pillanatban és adott vonatkozásban rendelkezésre álló lehetőségek összessége*.

A társadalmi mozgástér szempontjából számbajövő létszférák, tevékenységek legfontosabb *típusai*; amelyekben a mozgástér „nagyságát” a cselekvések *alternatívitásának* a lehetőségeit meg lehet ragadni, a következők:

- a munka világa, a társadalmi munkamegosztás rendszerének konkrét megvalósulása az adott „helyi társadalom”-ban;
- a közélet-politika, mint az „állampolgári” cselekvések térénuma;
- a széles értelemben vett kultúra területe;
- a társas kapcsolatok „magánemberi” (társasági, baráti, partnerkapcsolatok) mezője.

Az lesz *tartalmi* minősítő kritériumunk, hogy egy-egy típusú helyi társadalomban milyen az egyes területeken az *alternativitás mértéke és adekváttsága*; vagyis, hogy az adott helyi társadalom, az adott település az egyének számára milyen lehetőségeket, milyen reális cselekvési alternatívákat kínál.

A korábban elmondottak alapján könnyen belátható, hogy a munka világában és a közélet-politika térénumain az egyének számára a mozgástér „tágassága”, az *alternativitás, a reális választási lehetőség* a falvak és kisvárosok helyi társadalmában egyaránt — noha természetesen különböző mértékben — *erősen korlátozott*, esetenként (pl. munkahely-megválasztás) kifejezetten *kényszerpályákról* is beszélhetünk. A részletesebb elemzésre azonban itt nincs terem; csak a másik két szféra dolgait mutatom be.

a) A művelődés és a kultúra területei

Az alapkérdés természetesen ezúttal is az, hogy a művelődés és a kultúra területein milyen alternatívákat kínál lakóinak a település, polgárainak a helyi társadalom.

A kérdés itt kettébontandó. Egyrészt a kultúra *befogadásával* kell foglalkoznunk; ebben a gondolatmenetben pontosabban azzal, hogy milyen az egyes településtípusokon a kulturális kínálat, mi a kínálati választék. Másrészt vizsgálnunk kell a kulturális (szellemi) *alkotás* lehetőségeit, társadalmi közegét, feltételrendszerét.

Vizonylag egyszerű a dolgunk a kulturális kínálati választék kérdéskörével. Közismert, és voltaképpen magától értetődő, hogy a településtípusok között e tekintetben meghatározó jelentőségű különbségek vannak. A falvakban (néhány, a várossá válás küszöbére érkezett nagyközségtől eltekintve) hivatalosan deklaráltan is legfeljebb a *kulturális alapellátás* feltételei biztosítottak, az aprófalvak sokaságában az sem feltétlenül. Ez az intézményhálózat választást, választékot, kulturális típusú társadalmi mozgásteret gyakorlatilag nem, vagy alig ad. (A „választás” tipikusan oda egyszerűsödik, hogy az adott „kínálatot” elfogadom-e vagy sem; nincs mód mást választani.) A városokban — és természetesen; minél nagyobb a város, annál inkább — bővebb a kínálat, egyre inkább megteremtődik a választás lehetősége.

Úgy látom azonban, hogy a településtípusok között e tekintetben sincsenek éles határok, voltaképpen egy kontinuumról van szó: a település-nagysággal (függetlenül annak egyéb szempontok szerint meghatározható típusától) nagyjából egyenes arányú összefüggésben van a kulturális választék nagysága.

A kulturális (szellemi) alkotás, az alkotó tevékenység lehetőségei és feltételei szempontjából sem lehet éles határokat megvonni. A szellemi alkotások némely fajtája objektív — többnyire a városokban adott — feltételekhez kötött. (Színházat csinálni csak ott lehet, ahol színház van, atomfizikai kutatáshoz reaktor kell, a történettudományi kutatás meg levéltárakhoz kötött.) Ez a feltételrendszer mindazok számára, akik olyan településen laknak, amelyiken ilyen műhely nincs, a társadalmi mozgásterünek ebben az irányban kemény, gyakorlatilag alig áthágható *határfeltételt* jelent.

Az alkotó tevékenységek jelentős hányada azonban olyan természetű, hogy annak a végzéséhez effajta objektív feltételek nem szükségesek. A vers- vagy regényíráshoz — elvileg — csak papír és ceruza kell, festéshez vászon, ecset, festék, filozófiai tanulmány alkotásához is elegendő segédeszköz a könyv, még akár növénynevelési kísérletek is folytathatók a háztáji parcellán. Voltaképpen minden olyan alkotó tevékenységre gondolhatunk itt, amelyik *egyéni* teljesítményt kíván és amelynek nem túlságosan nagy az eszközigénye. Az ilyenfajta alkotó munkát tehát kevésbé az objektív feltételrendszer, sokkal inkább az alkotót körülvevő „társadalmi klíma”, a tevékenység szűkebb-tágabb, országos és helyi társadalmi közege befolyásolja.

Mit jelent pontosabban a „társadalmi klíma”, hogyan ragadható meg fogalmilag — és vizsgálható alkalmasint empirikusan — az alkotói tevékenység feltételül szolgáló társadalmi közeg? Legalábbis három fő összetevőjét látszik szükségesnek leírni:

- Az alkotásra vonatkozó *társadalmi szükséglet*; az igény és az elfogadás. Ez általában nem „helyi érdekű”, így a helyi társadalmak között *tipikus* különbségeket nem hordoz.
- A környezet *tolerancia-szintje*. Az alkotó tevékenység ugyanis bizonyos értelemben mindig *rendkívüli*, amelyet *mint tevékenységet* is a környezetnek el kell fogadnia, „tolerálnia” kell. Itt már lehet különbséget tenni: a falvak tolerancia-szintje *tipikusan* jóval kisebb, mint a kisvárosoké, azokban ugyanis *valamilyen* alkotó tevékenység törvényszerűen jelen van (üzemi fejlesztő csoport stb.).
- *Szakmai közeg* megléte vagy hiánya: normális esetben ugyanis alkotó tevékenység csak támogató-ellenőrző szakmai közeg-háttérben bontakozhat ki. Ez az összetevő falvakban szinte elképzelhetetlen, kisvárosokban is csak kivételesen adott.

Ha ezek alapján akarjuk minősíteni az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgásteret az alkotó tevékenység szempontjából, akkor csak egy, meglehetősen diffúz, belsőleg ellentmondásos ítélethez juthatunk. Arról van szó, hogy e mozgáster *elvileg* teljességgel korlátozatlan. Az alkotó tevékenységek jelentős hányadában pusztán szuverén, egyéni elhatározás kérdése — látszólag! —, hogy valaki végzi-e? Semmilyen objektív (tárgyi) vagy társadalomszerkezeti tényező nem gátolja meg a falu vagy kisváros lakóját, hogy megírja a XX. század nagyregényét, vagy háztáji kertjében kinemesítse a télálló őszibarackot. Az imént jelzett, a tevékenységet körülvevő „társadalmi klímában”, társadalmi közegben rejlő különbségek azonban a látszólag „lágym”,

valójában azonban gyakran kegyetlenül kemény és merev *társadalomlélektani jellegű* határfeltételek közvetítésével alaposan befolyásolják e „mozgások” *megvalósulhatását*.

b) A magánélet, társas kapcsolatok mezője

Ezúttal is az alternatívákat: a társas kapcsolatok különböző területein a különböző társválasztások szempontjából rendelkezésre álló „választékot” tekintem át.

Napi tapasztalat is, szociológiai vizsgálatok is azt mutatják, hogy az emberek társválasztásaikban meglehetősen szűk mezőben mozognak. Leginkább a *barátaik* megválasztásában; a baráti körben általában egyértelmű többségben vannak az azonos társadalmi rétegből, csoportból (esetenként foglalkozás és hierarchia szerint is eléggé szűk csoportból) kikerülők. A tartós partnerkapcsolatban (házasságban) már valamivel gyakoribb a rétegek „keveredése”. A legnyitottabbak — bár erre van a legkevesebb vizsgálati adat — az egyéb típusú társasági kapcsolatok. Szokták ezt erősen negatív felhangokkal értékelni, én inkább természetesnek tartom; de nem is ez a lényeg. Számunkra ugyanis most csak a ténynek van jelentősége. Nevezetesen annak, hogy az emberek többsége társkapcsolataiban igyekszik saját szűkebb társadalmi közegében megmaradni, társat (barátot, házastársat) a magáéhoz hasonló társadalmi helyzetűek közül választani. Amikor tehát e társválasztások „szabadságfokát” vizsgálom, vagyis azt, hogy az egyéneknek mennyire van módja *igényeik szerinti* társat (társakat) választani, akkor a ténynek, a társválasztási szokások erme szubjektív korlátozottsága tényének a leszögezése elegendő. Vagyis annak, hogy az egyének számára a társválasztás — szubjektíve — *reális lehetőségeit* az elérhető térbeni közelségben (nagyjából az azonos településen) élő azok az emberek jelentik, akik igényeiknek megfelelnek.

Itt olyan kérdéshez jutottunk, amelyben nem elegendő egyszerűen a települések (településtípusok) szerinti gondolkodás, hanem be kell kapcsolnunk a társadalmi rétegződés szempontjait is; ha ezúttal nagyon általánosan — kevés kategóriát használva — is.

A faluban a nem-értelmiségiek társválasztási mezője — az alternatívák e szempont szerinti mértéke — meglehetősen nagy. Főként a barát- és az egyéb társaság kialakításában; a párválasztásban már, közepes vagy annál kisebb falukban, a megfelelő életkori csoportok relatív kicsinyisége miatt, könnyen előadódhat a „választékhány”. A falu *értelmiségének* helyzete viszont e téren teljesen „választékhányos”, főként az alternatívák adekvátsága szerint (kevés, vagy nincs megfelelőnek érzett partner).

Kisvárosokban a nem-értelmiségiek számára a „választék” már gyakorlatilag korlátlan. Nem az viszont még mindig az értelmiségieké. Itt ugyanis egyrészt felerősödik a foglalkozás-azonosság (-hasonlóság; egymáshoz közeli presztízsű értelmiségi szakmák képviselői hajlandók egymást választani) követelményének választék szűkítő hatása, és új ilyen hatásként lép be a hierarchikus szint-azonosság követelménye. Vagyis: a társas kapcsolatok alakításában a kisvárosok értelmiségének helyzetére is a relatív alternatívahiány, a „választékhány” a jellemző.

Ha most már a társadalmi mozgásteret, *mint egészet* próbáljuk jellemezni, a településtípusok e szempontból talált különbségeit nem fogalmazhatjuk egyszerű jobb-rosszabb kategóriákba. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy végül is a falu—kisváros—kö-

zép- és nagyváros közötti különbség jellemzője az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér tekintetében inkább a *másság*. Más jellegűek, más tartalmúak ezek a mozgásterek, ennyiben alkalmasak a településtípusok közötti különbségek pontosítására. Vannak tehát *különbözőségek*, de ezúttal nem érvényesül — vagy legalábbis nem egyértelműen — a települések *hierarchiája*. Ami azt is jelenti, hogy e vonatkozásokban *abszolút kényszerpályák* ma Magyarországon nemigen vannak: az egyik szféra szűkös választékát más szféra nagyobb mozgástere *kompenzálhatja*.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A dimenzió-rendszer — noha terjedelmi okokból igen vázlatos — kibontásának végére értem. Az elmondottakból, reményem szerint, választ kaphattunk, legalábbis megközelítőt, a tanulmány elején megfogalmazott alapkérdésre: mi tesz egy települést kisvárossá, mi a kisváros, mint a társadalom térbeni tagozódása tipikus egységének sajátossága; hogyan lehet a *funkcionális dimenziók* mentén megkülönböztetni más településtípusoktól. Most már csak az van hátra, hogy megkíséreljem, lehető tömören, összefoglalni ezeket a sajátosságokat.

Az elmondottakból talán megérződött már, hogy a sajátosságokat rögzítő jegyeknek valójában *két típusával* találkoztunk. Az egyik típus azok az ismérvek, amelyek a települések *kategorizálását, besorolását* teszik lehetővé. Szorosan véve ezek azok a mutatók, amelyek együttállása esetén egy települést kisvárosnak mondhatunk, függetlenül jogi-közigazgatási státuszától. A másik típusa a jegyeknek a kisvárosok *belső minőségét, társadalmi arculatának jellegzetességeit* mutatja meg. Ezek statisztikai vagy egyéb „kemény” mutatókkal ritkán foghatók be, gyakran elvileg sem kvantifikálhatók, mégis, meggyőződésem szerint épp oly lényegesek, mint az előző típusúak. Mert a kisváros — végtére egész gondolatmenetem ezt kívánja bizonyítani — nemcsak, s talán nem is elsősorban *településhálózati* kategória, hanem legalább annyira *társadalmi minőség*. A benne lakók számára meghatározott minőségű életteret, társadalmi közeget jelentő környezet. A kvalitatív tényezők számbavétele számomra éppen azért lényegi jelentőségű, mert az alapkérdésünk mégiscsak az, hogy a kisváros, mint lakó- és munkahely, mint életter, milyen életminőség kialakulására ad lehetőséget.

Az első típusúak tehát a *kategorizációs jelentőségű* ismérvek.

Az első ezek közül kétségtelenül a *települési hierarchiában elfoglalt hely*. A kisvárosnak van valamilyen központi szerepköre, valamekkora körzetnek vonzás-központja. Ugyanakkor azonban mindig egy nagyobb régiónak — a megyének — alárendelt szerepű. Ez azért fontos, mert a fejlesztési források allokációs (elosztási) szervezetében a valóságos redisztribúciós központ a megye; a megyeszékhely-város tehát a javak elosztásáért folyó versenyben eleve jobb pozícióban van, ami természetesen igen sok további következménnyel is jár. Ezért nem lehet egy megyeszékhely-várost, bármekkora is egyébként, kisvárosnak tekinteni. A kisváros tehát a településszerkezetben: a falu *fölött* és a megye *alatt* elhelyezkedő köztes szint.

A másik kategorizációs jellegű ismérv a *munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek jellege*. A kisvárosra az a jellemző, hogy a tevékenységek már specializáltak, de nincs még jelen az adott tevékenységtípus minden formája és szintje.

A harmadik kategorizációs ismérv a *kisváros viszonylagos társadalmi egysége*. Ahol a település, mint egész alakíthat ki helyi érdeket, ahol a nagyságrend és a belső szerkezet még lehetővé teszi „helyi társadalom” kialakulását. A kisváros helyi társadalmi szerkezetének a sajátossága pedig abban van, hogy itt a két struktúrameghatározó tényező (a makrostruktúra leképeződése és a helyi érdekek mentén szerveződő csoportszervezetek) egymásra épül: a makrostruktúrában adott társadalmi rétegek, csoportok a kisvárosban is elkülönült társadalmi szerkezeti egységekként jelennek (jelenhetnek) meg, és alapján ezekben belül alakulnak ki a helyi érdekek mentén szerveződő csoportok.

A második típusú, szigorúan kvalitatív jellegű minősítő *jegyek* közül a legfontosabbak a következők.

Az egyik — talán mind közül a legnehezebben bizonyítható — tényező az, hogy a kisvárosnak csaknem minden esetben felfedezhető a *jelenbe beépülő történeti tudata*. A város, mint egész, mint önálló entitás, mint olyan, *hagyományozza saját múltját*: létezik benne a lineáris időérzékelés. Ebben látom — többek között — a *cselekvő lokálpatriotizmus* egyik legfontosabb forrásvidékét is, amit természetesen felerősít és a jelenben mintegy megalapoz a fentebb már említett integratív jellegű helyi érdek kialakulásának a lehetősége.

Már jobban megfogható tényező a *gazdaságszerkezet differenciáltságának* a foka, illetve e *gazdaságszerkezet milyensége*. A kisvárosok gazdasága tipikusan *közepesen differenciált*: többszektorú, de természetesen gyakorlatilag sohasem található meg egy kisvárosban minden fő népgazdasági ág. Ugyanakkor a kisvárosok gazdasága többnyire *szervezettelen*: a jelentősebb gazdálkodó egységek egymástól függetlenül, egymással való bárminemű érdemi (szakmai, termelési, gazdálkodási) kapcsolat nélkül jönnek létre és működnek. Továbbá ez a gazdaság lényegileg *önálló*: a jelentősebb gazdasági egységek tipikusan a városon kívüli központokból irányítottak.

Megint egy nehezen megfogható minősítő tényezőt kell említeni, a „városias” életforma megjelenését. A kisvárosok nagy részére az a jellemző, hogy a népesség domináns része, a település urbanisztikai—építészeti képét meghatározó szegmentumainak lakói mindenestre, már „városias” életformát folytatnak.

Különösen fontos tényező a *helyi hatalom szerkezete*. Ebben két sajátosságot írtunk le. Az egyik az, hogy a helyi társadalomban a valóságos helyi döntések egy, lényegében a település-egészet átszövő, többé-kevésbé egységes *informális struktúrában* születnek meg. Fontos és hangsúlyozandó az a tény, hogy a helyi társadalomban *egy*, bár alkalmasint ellentétes érdekű csoportokat is tartalmazó, de mégiscsak eme belső elmentmondásosságában is differenciáltságában *egységes informális szerkezet*ről van szó. Amiben a falu informális struktúrájától a kisvárosé különbözik, az éppen a jelzett másik sajátosság: nevezetesen az, hogy a kisvárosban elvileg is korlátozott az informális struktúrában való jelenlét lehetősége.

Végül a minősítő jegyek között a kisvárosban az egyének számára rendelkezésre álló *társadalmi mozgástér* sajátosságait kell említeni. A számunkra itt elsősorban fontos lényeg egészen egyszerűen megfogalmazható. A kisvárosban a benne lakók számára lényegileg minden területen *van* valamekkora *mozgástér*. Vagyis nincsenek, vagy csak kivételesen, *kényszerpályák*, amelyek megléte a falvakban tipikusnak tekinthető. A mozgástér azonban a kisvárosokban is *korlátozott*: a legtöbb területen a „vá-

laszték" az alternatívák kínálata szűkösebb, mint ami osztársadalmi szinten adott pillanatban lehetséges.

Mindezek azonban csak *elméleti* (s azon belül is hipotetikus érvényű) *keretek*; a kisvárosok valóságos életfolyamatait a konkrét, empirikus vizsgálatokkal lehet feltárni.

BÁNLAKY, PÁL

OUR SMALL TOWNS — IN AN INTERMEDIATE POSITION WITHIN THE SETTLEMENT NETWORK (PRELIMINARY STUDY AND HYPOTHESIS)

(Summary)

The question the paper seeks to answer — in the form of a theoretical hypothesis — is what are the peculiar, distinguishing features of small towns in the present network of Hungarian settlements. The author emphasizes that his approach is sociological: he is concerned with the social factors, the social functions system of a small town.

The introduction contains the outlines of a dimension-system which is supposed to illustrate the peculiar character of small towns (the features that distinguish them from villages, and medium-sized or large towns). The dimensions considered here are the following:

- I. Social — macrostructural dimensions:
 1. Position within the hierarchy of settlements
 2. Historic development, the way in which the present settlement was shaped
- II. Dimensions of economic and social division of labour:
 1. Differentiation in the economic structure of the settlement
 2. The structure of jobs and other social activities: homogeneity or differentiation, coordination or interrelationship.
- III. Dimensions of structural character:
 1. The inner social structure of the settlements
 2. The political structure of the local societies
 3. Scope of individual actions; represented along the axes „large-narrow” and „conformity—deviation”.

The author analyzes these dimensions one by one and describes the differences, partly hypothetic, or proved by previous studies observed among the settlement types.

In the final part the author returns to the dimensions and states that the distinguishing features basically fall into two groups; one contains those that serve as a basis for establishing the categories, and the other containing mostly the qualifying features. (The category features are: position within the hierarchy of settlements, the character of jobs and other activities, the existence of a relative social unity. The qualifying features are: the nature of historical consciousness, the extent of economic differentiation, the proportion of urban or rural ways of life, the structure of local power, the scope of social activity and its nature.) It is the features contained in the first group that allow us to state which type a settlement belongs to (village, small town, etc. ...) The qualifying features may serve as starting points for some given, empirical research into a local society.

Ford.: Oláhné Szentessy Éva

БАНЛАКИ, ПАЛ:

НАШИ МАЛЫЕ ГОРОДА — В ПРОМЕЖУТОЧНОМ ПОЛОЖЕНИИ СЕТИ ПОСЕЛЕНИЙ (Эскиз и гипотеза)

(Резюме)

Автор статьи в форме тесретической гипотезы ищет ответ на вопрос о том, какими отличительными особенностями обладают *малые города* в сегодняшней сети венгерских поселений, подчеркивая при этом социологический характер своего подхода — поиск общественных моментов и системы общественных функций малого города.

Во вступлении он изображает такую *систему измерений*, в которой — согласно его предположениям — могут быть уловлены особенности малых городов (отличия от деревень и средних и крупных городов). Эта система выглядит следующим образом:

1. Общественные измерения (измерения макроструктурного характера):
 - 1.1. Место, занимаемое в иерархии поселений.
 - 1.2. Способ слияния с настоящим исторического пути развития (собственной истории поселения).
2. Измерения, носящие характер экономического и общественного разделения труда:
 - 2.1. Дифференцированность экономической структуры поселения.
 - 2.2. Структура видов труда и прочих родов общественной деятельности: однородность или различие, смежность или взаимозависимость.
3. Структурные измерения:
 - 3.1. Внутренняя общественная структура поселений.
 - 3.2. Политическая структура местного общества поселений.
 - 3.3. Границы общественной деятельности для индивидуума, живущего в поселке, рассматриваемые в рамках категорий «широта—узость» и «соответствие—расхождение».

Главная часть статьи посвящена разбору упомянутых измерений и описанию различий между поселенческими типами, что делается отчасти гипотетично, отчасти подтверждается более ранними исследованиями.

В заключении автор вновь возвращается к измерениям, констатируя наличие по сути двух типов своеобразных черт: *категориальных критериев*, обеспечивающих возможность причисления к категориям, и *аттестационных черт*, характеризующих скорее внутреннее качество. (Категориальны критерии: место, занимаемое в иерархии поселений; характер видов труда и деятельности; наличие относительного общественного единства. Аттестационны черты: форма исторического сознания; степень дифференцированности экономической структуры; доля «деревенского» или «городского» образа жизни; структура местной власти; степень и характер возможностей ведения общественной деятельности.) На основании категориальных критериев по функциональному признаку можно независимо от юридического статуса определить типовую принадлежность поселения (деревня, малый город и т. д.). Аттестационные же черты — точка опоры, исследовательский подход в изучении какого-либо конкретного эмпирического местного общества.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné